

So‘nggi amirning vasiyati

PhD. Mahmud Hamrayev.

Sharq universiteti o‘qituvchisi

ORCID:0009-0004-2037-2423

E-mail: mahmudhamrayev18111991@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligining so‘nggi hukmdori Amir Said Olimxonning vasiyati masalasi tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda amirning siyosiy faoliyati yakunidagi qarashlari, davlat va avlod taqdiri haqidagi mulohazalari hamda vasiyat mazmunining tarixiy-huquqiy va ma’naviy ahamiyati yoritiladi. Maqolada so‘nggi amir vasiyatining Buxoro amirligi inqirozi, mustamlakachilik jarayonlari va muhojirlikdagi hayot bilan bog‘liq jihatlari olib beriladi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonning XX asr boshlaridagi siyosiy tarixi va hukmdorlik an’analari haqidagi tasavvurlarni boyitishga xizmat qiladi.

Таянч сўзлар: Amir Olimxon, Buxoro amirligi, so‘nggi amir, bolsheviklar, qizil armiya, muhojirlik, Afg‘oniston, vasiyatnama, Nuriddin Hatinog‘lu, Hoji Ismoil.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и архивных документов анализируется вопрос завещания последнего правителя Бухарского эмирата — эмира Саид Алимхана. В исследовании рассматриваются его взгляды, сформировавшиеся на завершающем этапе политической деятельности, размышления о судьбе государства и династии, а также раскрывается историко-правовое и духовное значение содержания завещания. В статье освещаются аспекты завещания последнего эмира, связанные с кризисом Бухарского эмирата, колониальными процессами и жизнью в эмиграции. Результаты исследования способствуют расширению представлений о политической истории Узбекистана начала XX века и традициях правления.

Ключевые слова: Амир Алимхан, Бухарский эмират, последний эмир, большевики, Красная армия, эмиграция, Афганистан, завещание, Нуриддин Хатиноглу, Ходжи Исмаил.

Annotation. This article analyzes the issue of the testament of the last ruler of the Bukhara Emirate, Emir Said Alim Khan, on the basis of historical sources and archival documents. The study examines his views formed at the final stage of his political activity, his reflections on the fate of the state and the dynasty, as well as the historical, legal, and spiritual significance of the content of the testament. The article also reveals aspects of the last emir's testament related to the crisis of the Bukhara Emirate, colonial processes, and life in exile. The results of the study contribute to enriching the understanding of the political history of Uzbekistan in the early twentieth century and the traditions of rulership.

Keywords: Amir Olimkhan, Bukhara Emirate, last emir, Bolsheviks, Red Army, emigration, Afghanistan, will, Nuriddin Khatinoglu, Khoji Ismoil.

Yigirmanchi yuz yillikning boshlarida Markaziy Osiyo tarixida yuz bergan tub siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar Buxoro amirligidagi an'anaviy boshqaruv tizimining barham topishiga olib keldi. Shu jarayonlarning markazida turgan shaxslardan biri — Buxoro amirligining so‘nggi hukmdori Amir Said Olimxon bo‘lib, uning hayoti va faoliyati bugungi kunda ham tarixchilar, siyosatshunoslar hamda keng jamoatchilik e’tiborini tortib kelmoqda. Ayniqsa, amirning mag‘lubiyatdan so‘nggi hayoti, muhojirlik davridagi qarashlari va o‘z avlodlariga qoldirgan vasiyati tarixiy xotira va meros masalasida muhim manba hisoblanadi.

Said Olim To‘ra 1881-yil 18-dekabrda Buxoro amiri Abdulahadxon xonardonida Karmana bekligidagi Olchin saroyida dunyoga kelgan. Said Olim To‘raning to‘liq ismi Said Mir Muhammad Olimdir. Amir Said Olimxonni yoshligidan boshlab To‘rajon deb e’zozlashgan¹. Onasining ismi Davlat Baxt oyim. Amir Said Olimxon oilada ikkinchi farzand edi. Otasi Amir Abdulahadxon

¹ Ражабов К. Олимхон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 6. – Т: ЎзМЕ нашриёти, 2003. – Б. 509.

tomonidan Amir Said Olimxonning akasi Said Mir Abdulloh taxt vorisi etib tayinlangani uchun hech kim Olim To‘rani taxtga o‘tirishini kutmagan edi².

1893-1896-yillarda Peterburgda harbiy talim olib qaytgan taxt vorisi, avval qarshi keyin esa Karmanada hokimlik vazifasini bajardi. Amir Olimxon 1910-yilda otasi Amir Abdulahadxon vafoti munosabati bilan Buxoro taxtiga o‘tirib uni 1920-yilgacha idora qildi. Hukumdorlik yillarida ko‘plab islohotlar o‘tkazdi. Bu islohotlardan bazilari mamlakatda qadimchilarning nufuzi balandligi va amirga taziyqi tufayli amalga oshmay, bazilari esa oxiriga yetmay ham qoldi.

O‘tgan yuz yillikning 20-yillarida Turkiston tarixida ikki muhim vojeaviy voqeа bo‘lib o‘tdi. 1920-yil 1-fevralda Xivada xonlik, 2-sentabrda Buxoroda amirlilik tizimi bolsheviklar tarafidan ag‘darildi. Buxoro amirligini ham Xiva xonligining fojiaviy qismati kutayotganligini yaxshi tushungan Amir Said Olimxon shoshilinch ravishda o‘z mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga urunardi.³

Tukkomissiya Buxoro davlatiga qarshi harbiy jang amaliyotlari o‘tkazilishining butun tafsilotlarini Turkiston fronti qo‘mondoni M.V.Frunze bilan birgalikda ishlab chiqqan edi. 1920-yil yozida Buxoro amirligida siyosiy vaziyat juda keskinlashdi. 25-avgustda Frunze Turkiston fronti askarlariga “qo‘zg‘olon ko‘targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko‘rsatish to‘g‘risida” buyruq berdi. Bosqinchilar guruhining ko‘philigiga 29-avgustga o‘tar kechasi faol harakatlarni boshlash buyrug‘i berildi⁴.

Harbiy harakatlarga siyosiy jihatdan rahbarlik qilish uchun Yangi Buxoro (Kogon) shahriga Turkiston komissiyasi va Turkiston byurosining yangi a’zosi G. Safarov va Yosh buxoroliklar partiyasi rahbarlari jo‘natildi. Buxoroning bosib olinishiga M.V.Frunze Samarqand shahridan turib telegraf orqali bevosita rahbarlik qildi. Qizil armiya tomonidan Buxoroga bosqin 29-avgustga o‘tar kechasi

² Nurettin Hatinoğlu. Türkistanda son türk devleti Buhara emirliği ve Alim Han. – İstanbul: Ötüken, 2011. – S. 109.

³ Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳарир: М.Жўраев. - Тошкент: “Шарқ”,2000. - Б. 124.

⁴ Ражабов.К. Бухорога қизил армия босқини ва унга карши куролли кураш: тарих ҳакиқати (1920-1924 йиллар). Тошкент ., “Маънавият”, 2002, 11-12 б.

boshlandi. Hal qiluvchi janglar esa Buxoroyi sharif darvozalari yaqinida ro'y berdi⁵.

Ushbu hodisalarning bevosita shohidi bu haqida quyidagicha yozadi: "shahar markazi yer bilan yakson qilindi. Jang davomida ko'plab samolyotlar va zambaraklar ishga solindi. Minglab snaryadlar va bombalar Eski Buxoro ustiga yog'dirildi. Shahar himoyachilaridan tashqari ko'plab begunoh keksalar, ayollar va bolalar halok bo'lishdi. Yuzlab aholi uy-joylari, me'morchilik va tarixiy obidalar yer bilan yakson bo'ldi. Registon yondirildi"⁶.

Urushning to'rtinchi kunida Buxoroning qarshiligi butunlay sindirildi. Vaziyat shu darajaga yetdiki, Olimxonning shaharni tark etishdan boshqa chorasi qolmadi. Poytaxt qizillar tomonidan egallangach Amir Said Olimxon sharqiy mintaqalarga, so'ng esa Afg'oniston hududiga o'tib ketdi. Afg'oniston hududiga harbiy madat olish maqsadida borgan Said Olimxon xalqaro doiradagi rus-afg'on maxfiy kelishuvidan bexabar edi. Afg'on hukumati va bolsheviklar o'rtasida do'stlik⁷ shartnomasiga ko'ra Omonulloxon sobiq amirga na harbiy madat beradi va na vatanga qaytishga imkoniyat. Omonulloxon Said Olimxonni Kobulga taklif qilgach, ruslar Buxoroda ishonch bilan harakatlana boshlaydilar. Buxoro amiri Kobulga kelgach, Omonulloxon betaraf bo'lishini ma'lum qildi. Biroq u ruslar bilan do'stona munosabatga kirishdi. Amir Said Olimxonning 18 o'g'il va 16 nafar qiz, jami 34 nafar farzandi bo'lgan⁸.

Bu farzandlardan 3 nafari amirlik ishg'ol qilingach ruslar tominidan asir olingan. Qolgan farzandlari esa Qobulda dunyoga kelgan. So'nggi amir shaxsiyati har doim odamlarda qiziqish uyg'otgan. Ayniqsa Buxoroning oltinlari taqdiriga hali hamon qiziquvchilar bisyor. Amir Olimxon Afg'onistonda Qorako'lteri va o'zining zargarlik do'konidan tushgan foyda hisobidan kun ko'rigan. Savdodan tushgan mablag'lardan bir qismini Britaniya Hindistonidagi banklarga omonat sifatida qo'yadi. Afsuski juda ko'p marotaba ishonchli qilib yuborilgan vakillar

⁵ Ражабов.К. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши куролли кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). Тошкент ., "Маънавият", 2002, 12 б.

⁶ Генис В. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году // "Вопросы истории", 1993. № 7. –С.49-50.

⁷ Nurettin Hatunoğlu Türkistanda son Türk devleti Buhara yemirliği ve Alim Han. – I.: Ötüken, 2016. – S. 237.

⁸ Nurettin Hatunoğlu Türkistanda son Türk devleti Buhara yemirliği ve Alim Han. – I.: Ötüken, 2016. – S. 366.

tomonidan bu mablag‘larni o‘zlashtirish, ishlatib yuborish yoki talon-taroj qilish xolatlari kuztiladi.

Quyida biz Amir Said Olimxon tomonidan umrining oxirlarida yozilgan vasiyatnomani ye’tiboringizga havola yetamiz. Ushbu vasiyatnomaning asil nusxasi hozirgi vaqtida AQShda istiqomat qilayotgan Amir Said Olimxonning nabirasi Aliy Olimiyning shaxsiy arxivida saqlanmoqda. Biz bu vasiyatnoma nusxasini hozirda Turkiyaning Zo‘ng‘uldoq viloyatida istiqomat qilayotgan tarix fanlari doktori, professor Nuriddin Hatinog‘ludan oldik. Nuriddin Hatinog‘lu nafaqat Amir Said Olimxon hayoti va faoliyatini o‘rgangan olim, balki amirning farzandlaridan biri Abdulkabir Azmiy⁹ga kuyov ham hisoblanadi.

Bismillahir rohmanir rohim

Barcha jonlar o‘limni tatib ko‘radi. Dunyo abadiy yemas, uning hech kimga vafosi yo‘q va hammadan qoladi. Va hamma narsa Alloh yaratuvchi yekanligining dalilidir. O‘lim hamisha Allohnинг bandalarini kutadi. Bu nochor odam¹⁰ uzoq vaqtdan beri kasal yedi. Shu haqiqatdan kelib chiqib, hayot omonat yekanligini, bu jonne xohlaymizmi yo‘qmi Allohga topshirish kerakligini angladim. Shu sababli, oilamga kelajakdagi vakil va masul bo‘lishi uchun o‘rnimga kimnidir tayinlashim zarur deb hisoblayman. Men aqli raso va ongli bo‘lib, hali ham o‘ng va chapimdagilarni taniydigan holatdaman. Atrofimni payqay oladigan darajada yekanman, o‘z o‘rnimga katta o‘g‘lim Said Mir Umarni to‘liq vakolatli qilib tayinladim. Agar Alloh taoloning izni bilan yurtimiz Buxoroi sharif mustaqillikka yerishib, u yerda bir islomiy davlat barpo yetilsa, omon qolgan sodiq xalq menga bo‘lgan sadoqati tufayli to‘ng‘ich o‘g‘lim Said Mir Umarni Buxoro amirligiga saylasinlar.

Ikkinchidan, mening shaxsiy ishlarim shu yerda qabul qilingan qarorga va aytilgan raqamlarga muvofiq amalga oshirilsin. Hijriy-Qamariy 1338-yilda¹¹ amir

⁹ Abdulkabir Azmiy –shoir. (1938 Afg‘oniston,Kobul-2013 Turkiya,G‘aziantep). Amir Olimxonning farzandlaridan biri.

¹⁰ Said Olimxon bu yerda o‘zini nazarda tutayapdi.

¹¹ 1920-yil

bo‘lganimda xizmatimdagи Musulmon To‘raqulboy To‘qsoba, Safarboy Qori Mirzap Miroxur va Qori Muhiddin ismli uch kishi orqali Londonga¹² 119300 jild qorako‘l terisi va 15376 jild takar¹³ terisini (631 bog‘lam) jo‘natdim. Afsuski, ushbu paytda yurtimda inqilob ro‘y berdi va bu voqeа natijasida men qardosh yurt Afg‘onistonga ko‘chib ketishga majbur bo‘ldim. Bu orada menga Angliyadan xabar keldi. Aytib o‘tilgan tovarlar xizmatkorlarim orqali sotilgan va taxminiy miqdori 2 million hind rupisi bo‘lgan bu mablag‘ odamlarim tomonidan Hindiston banklariga deposit (omonat)sifatida qo‘yilgan. Yonimdagи yordamchilarim xat yozib, tegishli pulni menga yuborishni talab qilishdi. Ammo ular (Londonga yuborilgan odamlar) bu pulni rad yetishdi. Shundan so‘ng, men ularga qarshi (ular Hindistonda yedi) sudga da’vo qo‘zg‘atdim va taxminan ikki yil davom yetgan da’vordan so‘ng ular mening haqqimni to‘lashga rozi bo‘lishdi. Ular jami 2 million rupiyidan 400 ming rupiyni xarajatlar sifatida ko‘rsatdilar. Qolgan 1 million 600 ming rupiy quyidagi tarzda taqsimlangan: men To‘raqulboyga xizmatlari yevaziga 200 ming rupiy to‘lashni tasdiqladim. Xizmatlari yevaziga Qori Mizrap Miroxurga 60 ming, Qori Muhiddinga 40 ming rupiy berdim. Bu xarajatlardan keyin 1 million 300 ming mening haqqim yedi. Bu pulning 500 ming rupiyni “Saodati vatan”¹⁴ hisobiga o‘tkazishni buyurdim. Men bu pulning savdo yuli bilan ko‘payishini va olingan foydani o‘sha pulga qo‘shishini xohladim. Qolgan 800 ming rupiyni janob Hoji Ismoil¹⁵ga topshirdim va undan foydadan tushgan mablag‘ni mening xarajatlarimni qoplash uchun Kobulga yuborishini iltimos qildim. Ammo afsuski Hoji Ismoil Peshovarda vafot yetdi. Shundan keyin mening pullarim Hoji Ismoilning sheriklariga o‘tib ketdi. Hoji Abdulmajit, Hoji G‘ulomhaydar va ismlari yodimda bo‘lmagan ikki kishi Hoji Ismoilning sheriklari yedi. Shu paytgacha ko‘p marta xat yozib yuborsam ham, bu odamlar mening pulimni ham, shu puldan

¹² Bu jumлада Britaniya Hindistoni nazarda tutilgan bo‘lsa kerak. Chunki tovarlar qiymati funt cterlingda emas hind rupiysida qayt qilingan.

¹³ Qo‘y terisi navi

¹⁴ Buyuk Britaniyaning Hindistondagi “Imperial Bank” va “Grandley Bank” banklaridagi amir nomiga ochilgan hisob raqam nomi. Bu hisob raqamdagи pullar Buxoro mustaqillikka erishgach davlat uchun ishlatalishi kerak bo‘lgan.

¹⁵ Hoji Ismoilbey. Amirning savdo vakili. 1932 yil 25 yanvarda Hozirgi Pokistonning Peshovar viloyatida vafot etgan.

topgan foydani ham qaytarishmagan. “Saodati Vatan” puliga kelsak, bu pullar mening yordamchilarim tomonidan 660 ming Rupi sifatida ko‘rsatilgan. Imperial Bank va Grandley Bank nomidagi banklarning Peshovar filiallariga joylashtirilgan.

Ikkinchidan, tilga olingen odamlar mening roziligidan bilan ushbu kapitalning bir qismini ishlatib, Qorako‘l terilarini sotib olib, Londonga jo‘natishgan. Bu terilar sotilayotgan paytda Ismoil hoji kasal bo‘lib, Hindistonga qaytishni xohlaydi. Hoji Ismoil Londondagi bir yahudiy brokerga mening nomimdan terilar uchun pulning hammasini Hoji To‘raqulbiy¹⁶ning Londondagi Grandley Bank hisobiga qo‘yishni aytadi. Hoji Ismoil Peshovarga qaytgach, Allohning izni bilan vafot yetdi. Hoji Ismoil vafotidan keyin Hoji To‘raqulboy Qobulga, mening oldimga kelib, Hoji Ismoilning vafoti haqidagi xabarni yetkazdi. Tijorat ishlari yomonlashib ketishining oldini olish uchun avval Hoji Ismoilga bergen vakolat (ishonchnomam)ni berishimni so‘radi. Lekin men Hoji Ismoilga bergen vakolat (ishonchnomam)ni avvalroq Hoji Toshpo‘latga bergandim. Lekin oradan biroz vaqt o‘tgach, Hoji Toshpo‘latning bu yangi ishga layoqatsizligini angladim va bu odamni ishdan bo‘shatdim. Keyinroq yana oldimga Hoji To‘raqulboy kelib, vakolat (ishonchnomam)ni berishimni so‘radi. Bu masalalar bilan bevosita shug‘ullanishni o‘zimga munosib ko‘rmaganim uchun, yaxshilab o‘ylab ko‘rganimdan so‘ng, Peshovardagi ushbu shaxsga majburiy ravishda ishonchnomamni yubordim. Ishonchnoma orqali bu shaxs tijorat faoliyatini boshladi va menga oyiga 3 ming rupiy yubora boshladi. Biroz vaqt o‘tgach, Juhon urushi¹⁷ boshlanganligi uchun Hoji To‘raqulning tijorat faoliyatidan bexabar qoldim. Ancha kutdim va keyin bildimki, Hoji To‘raqul ishonchnomamni suiistemol qilib, pulimni sovurib yuborgan. Ayni damda sog‘ligim yaxshi yemasligi sababli davolanish bilan bandman va bu borada hech qanday chora ko‘ra olmayman. Umid qilamanki, kasallik o‘tib ketadi, shunda men biror chora ko‘raman.

¹⁶ Hoji To‘raqulbey. Amirning savdo vakili. 1945 yil 27 dekabrda vafot etgan.

¹⁷ Bu yerda Birinchi jahon urushi nazarda tutilayapdi. Urush 1914-1918 yillarda asosan Antanta va Uchlar ittifoqi o‘rtasida bo‘lib o‘tgan.

O‘lim menga juda yaqin yekanini his qilganim uchun, mendan so‘ng to‘ng‘ich o‘g‘lim Said Mir Umarni shaxsiy ishlarimda o‘rnbosar qilib qoldiraman. Lozim deb bilsa, Hoji To‘raqulboy va uning atrofidagilar bilan hisob-kitob qilib, “Saodati vatan”dagi pulni savdo-sotiq uchun ishlatsin. Ushbu pulning asosiy qismini to‘ldirgandan so‘ng, foydasining o‘ndan bir qismini o‘zi olsin. Makkai Muazzama va Madinai Mukarramada joylashgan va amakimning o‘g‘li Said Abdulmubin nazorati ostidagi vaqflarimni ham Said Umarga o‘tkazaman. Ularga islomiy tamoyillar asosida muomala qilsin.

Rahmatli otam Fransiyadagi bir yahudiyga savdo qilish uchun bergen taxminan 300 million funt sterlingning (agar u hujjatlari topilsa) yagona merosxo‘ri ham Said Umardir. Kimdir bu masala bo‘yicha sudga murojaat qilsa, u haqsizdir. Said Umar bu pullarni xohlagancha ishlatishi mumkin.

Ushbu vasiyatnama Abdullohbek va Abdulrahim Rahimiyning guvohligida 10 shahri Rabiulavval 1363-yilga teng keladigan¹⁸ 16 Hud¹⁹ (baliq burji)²⁰ 1322-yil seshanba kuni zoti oliy Buxoro amiri tomonidan yozildi.

Imzo va Muhr.

Xulosa qilib aytganda, “So‘nggi amirning vasiyati” Buxoro amirligi tarixining so‘nggi sahifalarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib, u hukmdor shaxsiyati, davr ruhiyati va tarixiy tanazzul saboqlarini bir butun holda yoritadi. Ushbu vasiyatni tanqidiy yondashuv asosida o‘rganish, uni boshqa arxiv manbalari va zamondoshlarning xotiralari bilan qiyosiy tahlil qilish Yigirmanchi yuz yillikning boshlaridagi siyosiy jarayonlarni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi hamda tarixiy xotirani ilmiy asosda tiklashga xizmat qiladi.

¹⁸ Jaloliy taqvimi – Afg‘oniston va Yeron hududlarida foydalilanidigan taqvim nomi. Bu taqvimda fasllar uchun yeng mos keladigan va aniq vaqt belgilash imkonini bergen birinchi dastur. Bu taqvim Umar Xayyom raisligidagi qo‘mita tomonidan quyosh yili asosida ishlab chiqildi va saljuqiylar sultoni Jaloliddin Malikshoh ye’tiboriga havola qilingan. Bir yil 365 kun, 5 soat, 49 daqiqa, 15 soniya va 48 millisekunddan iborat. Bog‘doddagi Nizomiya madrasasida 1079-yil 15-martda quyosh botishi boshlanishi deb belgilangan. Yangi yil bayrami 21-mart, Navro‘z kuni bo‘lib, yil har biri 30 kundan iborat 12 oyga bo‘linadi.

¹⁹ BAliq (21 fevral - 20 mart).

²⁰ Burj — Quyoshning yillik ko‘rinma harakati doirasidagi o‘n ikki yulduz turkumining nomlari.